

ЛЕКСИЧКА ЕКСПРЕСИВНОСТ ПРИЛОШКИХ ИЗРАЗА

Айсїраќї: У раду се анализира учешће експресивно маркираних лексема у структури прилошких израза. С обзиром на позицију маркиране лексеме у структури израза (именица као експонент категоријалног значења или детерминатор – обавезни односно факултативни), издваја се неколико типова који су илустровани једним бројем модела.

Кључне речи: лексичка експресивност, прилошки изрази, експресивност, иманентна експресивност, конотативно значење

1. ТИПОВИ ПРИЛОШКИХ ИЗРАЗА И ЊИХОВА ПОТЕНЦИЈАЛНА ЕКСПРЕСИВНОСТ

Прилошки изрази, као вишелексемске јединице, неретко означавају релацију која се не може исказати прилошком лексемом. Такви су, на пример, предлошко-именички или предлошко-заменички изрази у *међувремену*, *на њочетїку*, *осим њоїа* и сл. (в. Ковачевић 2007: 10-16). За ове прилошке изразе карактеристично је, дакле, непостојање једнолексемског супституента, али и, најчешће, немогућност структурног или лексемског варирања. Из тих разлога овај тип израза не може се ни посматрати као потенцијално стилски маркиран.

У неким случајевима је употреба самих именичких лексема у њиховом саставу ограничена на израз (нпр. у *међувремену*), док употреба лексеме ван израза представља стилску интервенцију (упор. наслов књиге М. Бећковића *О међувремену и још њонечем*).

Уколико постоје конкурентни прилог и прилошки израз, избор може бити условљен низом комуникационих и стилских захтева. С друге стране, у синтагматским прилошким изразима, чија је минимална структура *дејтерминаџор + именица*, може доћи до конкурентности двеју или више лексема на једној од обавезних позиција. Избор експресивно маркиране лексеме тако резултира експресивношћу израза у целисти.

Експресивност прилошких израза као вишелексемских јединица резултат је семантичког, морфолошког и(ли) синтаксичког односа тих лексема, тј. зависи од значења и лексиколошких карактеристика конститутивних елемената, односно структурних карактеристика израза. Структурна експресивност прилошких израза увек је иманентна и заснована на синтагматским и

семантичким односима присутних лексема (према нашем увиду у грађу, углавном на морфолошкој и(ли) семантичкој редупликацији). Ова врста експресије карактерише изразе: *до дана данашњеї, на брзу брзину, на једвиїе јаде* и сл. У изразима у којима не долази до морфолошке редупликације, дакле у којима изостаје етимолошка фигура, специфичан тип експресије заснива се на делимичној семантичкој редупликацији. Та редупликација углавном се односи на архисемску компоненту, а ислустроваћемо је прилошким изразима *давних дана* и *за вечиїа времена* код којих придев, као експонент диференцијалног значења, садржи и семантичку компоненту 'време'. Присуство ове заједничке семе обезбеђено је у првом примеру експликацијом архисеме у именици *време*, а у другом садржавањем архисеме у именичкој лексеми *дан*:

Од срца бисмо желели да се *за вечиїа времена* заборави. (Кочић, према: Стевановић II: 435); Свог садашњег мужа, са којим сте се упознали *давних дана*, тада нисте препознали као животног партнера. (ТВ Пинк, Живот у тренду, 19. 4. 2008).

Други тип експресије – лексичка експресивност – резултат је учешћа једне експресивно маркиране лексеме у структури израза. Према обавезности (неиспустивости) лексеме у саставу прилошког израза, издвајамо два подтипа лексичке експресивности: *иманентни* и *факултативни*. Носилац иманентне лексичке експресивности прилошких израза јесте именичка лексема (експонент категоријалне семантике) или обавезни, неиспустиви детерминатор. Факултативну експресивност изразу обезбеђује присуство додатних, необавезних чланова – придевске или заменичке лексеме у функцији факултативног детерминатора, или лексеме у екстерној позицији.

На крају, трећи тип експресије прилошких израза јесте експресија постигнута метафоризацијом архисемског значења, која је резултат значењске интеракције именичке и детерминативне лексеме (нпр. *Иде љравим љуїтем*).

У овом раду подробније ћемо анализирати моделе лексичке експресије прилошких израза, према типовима издвојеним на основу наведених критеријума.

2. ТИПОВИ И МОДЕЛИ ЛЕКСИЧКЕ ЕКСПРЕСИВНОСТИ ПРИЛОШКИХ ИЗРАЗА

2.1. Именичка лексема као носилац експресије израза

Иманентна експресивност прилошких израза може бити, како смо већ напоменули, постигнута употребом лексеме која је сама по себи експресивна. Овај тип експресивности региструјемо и у конкурентним прилошким изразима у којима на једној позицији учествују синонимне лексеме.

2.1.1. Тако, именице *време* и *доба* могу бити употребљене на истој позицији у низу прилошких израза (*у то време/у то доба; у давна времена/у давно доба* и сл.), али специфично значење неких израза у највећем је броју

случајева резултат специфичности значења именице *гоба*. Поред тога што означава временске периоде ограниченог (али неодређеног) трајања,¹ именица *гоба* значи и „време одређено за нешто, време кад се нешто обавља, догађа или очекује; повољна прилика, рок“ (РСАНУ, s.v. *гоба 2*); „тренутак, време у односу на ток неких збивања, смењивања догађаја“ (РСАНУ, s.v. *гоба 3*); „године живота, степен узраста, зрелости, старости; одређене године, одсек људског века“ (РСАНУ, s.v. *гоба 4*). У речнику је, поред ових, наведено још неколико значења, што само по себи потврђује да „именица 'доба' има једну неугодну особину у томе што пати од разливености значења“ (Симић-Јовановић 2007: 109).² Тако, на пример, употреба именице *гоба* уместо *време* у одређеним контекстима може бити стилогена:

Левенфелд пише приповедачу о сарајевској ноћи, о томе како свака богомоља избија *неко своје гоба* (католичка, православна и мухамеданска) а сам Бог ће, у том часу, знати колико је сати по јеврејском рачунању времена. (www.ivoandric.org.yu/pismo_iz_1920).

Додатно, осим семантичких специфичности, именицу *гоба* одликује и једно морфолошко-синтаксичко ограничење: углавном је индеклинабилна, као „једина именица средњег рода с наставком *-а* у ном.“ (Николић 1995-1996: 22),³ што је разлог ограничености њене употребе која резултира њеном још нижом фреквенцијом ван израза са адвербијалним значењем.

Прилошки израз *у неко гоба* (*Па онда ћу те назвати ноћас у неко гоба* (према Трнавац 2006: 355)) недвосмислено има значење „тренутак, време у односу на ток неких збивања, смењивања догађаја“ (РСАНУ) – још уже, време у односу на смењивање природних периода дана; ово значење подржано је појавом прилога *ноћас* у непосредном контексту, односно укупним значењем исказа. Слично се може казати и за пример у којем је потврђен прилошки израз *у њозна гоба*: „Песма је исликана на платну формата 30x20, уљаним бојама, са препознатљивим мотивима нашег великог сликара Љубомира

¹ „Дужи одсек времена уопште, време с обзиром на животне прилике и историјске околности, било који део историјског тока времена“ (РСАНУ, s.v. *гоба 1a*); „одређено историјско раздобље, период одређених карактеристика у националној или општој историји“ (РСАНУ, s.v. *гоба 1b*)

² Даље се у тексту показује да је због „разливености значења“ именици *гоба* „потребан генитив ради прецизирања тематског садржаја: 'доба године', 'доба ноћи', 'доба краља Милана'. Самим тим генитивски облик добија комуникативну доминацију над управном речи“ (Симић-Јовановић 2007: 109). У нашој анализи ова потреба прецизирања значења именице *гоба*, тј. спецификација типа значења које се у одређеном контексту реализује, од пресудног је значаја. Показује се, наиме, да се „специфична“ значења прилошких израза зависе управо од семантике средства којим се „прецизира тематски садржај“ именице, или од контекста уколико је њиме назначено значење именице *гоба*.

³ М. Николић даље, у истом раду, закључује „да им. *гоба* и *њогне* не спадају, упркос тврдњама неких граматичара, међу (апсолутно) непроменљиве именице у нашем језику. Као главни разлог за факултативни или позиционо условљени изостанак посебних деклинационих форми код ових именица најчешће се помиње значење. Мада семантички моменат не треба никакo занемарити, он сигурно није могао бити пресудан (или бар не једини); постоје и многе друге именице које се често употребљавају 'у прилошком значењу' (нпр. *јучи* или *вече*, да останемо при називима за делове дана) па нису индеклинабилне“ (Николић 1995-1996: 22).

Симовића – иконописца владара, манастира, шумских предела (...), све сликано у *џозна гоба*, у миру, док народ спава – Уочи трећих петлова“ (НИН 2986, 20.3.2008, 33: Душан Ковачевић). Међутим, детерминатор *џозно* довољан је да изрази темпорално значење, те је контекст („у миру, док народ спава“) у семантичком погледу редувантна информација.

Именица *гоба* реализује, у спрези са детерминатором, и уже спецификована значења „дужи временски период“, када сам детерминатор одређује аспект периодизације временског тока, као на пример: „Грета Гарбо је, ипак, по многим, остала највећа дива *џоџа филмској гоба*“ (НИН 2956, 23.8.2007, 33).

Позицију експресивног члана пара *време/гоба* именици *гоба* обезбеђује „разливаност значења“, али и значењска ограниченост на периоде одређене неким квалитативним карактеристикама. Због ове ограничености немогуће је употребити именицу *гоба* у смислу темпоралне квантификације у којој се временски ток схвата као несегментиран (*Дуже време је сџајао / Били су џамо крајко време // *дуже гоба, *крајко гоба*).

Имајући у виду све ове разлике у употреби именица *време* и *гоба*, можемо закључити да је у истокомпонентним изразима именица *гоба* употребљена као експресивно маркирани члан, што и самим изразима даје експресивну обележеност.

2.1.2. На сличан начин, избором именице из синонимског низа са значењем кратког периода времена (немаркиране *џренуџак* и *моменџи*, те маркиране *час*, *часак*, *џрен*),⁴ постигнута је експресивност прилошких израза. Тако, на пример, именица *џрен* има доминантно место у делу Антонија Исаковића, у номинационој функцији или у склопу прилошких израза,⁵ на пример:

Доситеј се шуња, обилази огњишта. Нарочито *од оној џрена*, то сам приметио, када су сељаци почели да комадају вола;... (А.Исаковић, Т1, 65); У *џрвом џрену*: бела брада, доброћудност у кепецу, лаковане чизмице, црвено оделце златом оперважено, и висока шиљата капа – све смешно. (А.Исаковић, Т1, 47); И један наш вод, који је био смештен по колибама, надомак села, неоткривен, припуца, *за џрен* збуни непријатеља, отвори се битка, те наша главнина и остали свет добише у времену за повлачење. (А.Исаковић, Т1, 64); Друга фотографија: отац и мајка Ранђелови, сами, испред њих батара пуна кукуруза; седе на клупици бистро загледани испред себе – набрали су кукуруз па се *на џрен* одмарају, а рођак-школарец их фотографисао... (А.Исаковић, Т3, 28);

Остаде тај набор у образу *неки џрен*, да му криви лице, па нестале у црнилу коже. (А.Исаковић, Т2, 10).

⁴ Доминанта синонимског низа јесте именица *џренуџак* (в. Драгићевић 1996:100), те се и изрази у којима је она експлицирана као носилац категоријалног (временског) значења могу сматрати неутралним у односу на друге. По критеријуму фреквенције, у роману „Прељубници“ Виде Огњеновић далеко је најбројнија група са лексемом *џренуџак* (22), док је број осталих израза ове групе знатно мањи: са лексемом *час* – 8, *моменџи* – 4, *мах* – 5.

⁵ У приповеткама *Кашика*, *Црвени шал*, *Две ноћи у једном дану*, *Двоје*, *Наш Лисац*, али и у романима, Исаковић обрађује кључне моменте у животу јунака које језички доследно експлицира лексемом *џрен*, а њену доминантност наглашава стављајући је и у наслове или поднасловне свих својих романа: *Трен 1*, *Трен 2*, *Миран злочин (Трен3)*.

Последњи пример смо издвојили, сматрајући израз *неки ѿрен* стилском и лексичком интервенцијом писца. У једном раду, бавећи се подлогом експресивности израза са именицом *ѿрен* у односу на неутралне са именицама *ѿренуѿиак*, *моменати*, издвојили смо везу именице *ѿрен* са *ѿрејѿијајем ока* (в. и РМС: „кратко време, колико да се трене оком“)⁶: „Трен је... лексема која је везана за људску невољну или вољну, рефлексну или намерну радњу ... која човека прати све док живи. (...) Трен је мера времена, али субјективизована, хуманизована мера, за разлику од других које су најчешће ствар конвенције (минут, секунд, моменат)“ (Јовановић-Чутура 2007: 198). У изразима са именицом *ѿрен* експлицитно се, дакле, реализује значење „трептај ока“ (упор. израз за трен ока), што их сврстава у јединице са значењем „наивног поимања времена“, „емоционалног времена“⁷ (в. Јаковлева 1991: 137–160).

Међутим, на другом полу су именице са значењем физичког, техничког, мереног времена, *секунда* и *минути*, за које би се очекивало да, сагласно исказивању „не-емоционалног“, техничког времена, не граде експресивне прилошке изразе. Међутим, осим тога што и сами изрази са овим именицама могу бити стилогени, модификоване лексеме *секунд* и *минути* могу бити носиоци експресије прилошког израза, нпр.:

Ја сам ја ѿиѿао: ... / Зоран је у милисекунди рекао: ... (Време 896, 6.3.2007, 25).

Прилошки изрази се могу модификовати и укључивањем „апроксимативних деминутива“ (типа *часак*), чиме се постиже „релативизација времена“ (Јовановић 2005:102), као у примерима:

Кад је пуковник Стеван повукао за врпцу, *за часак* су ишчезле све свађе око хероја, потонуле све сеоске бриге, поједначили се и збрисали сви рачуни. (Б. Попић, НТ,89); У том тренутку Степанида Ђурашевић удата Свилар, његова жена, мало је заостала са својом саговорницом и тако се он нашао *за часак* насамо са Витачом Милут, чији је вереник разговарао неколико корачаји испред њих са трећим човеком из друштва. (Павић ПСЧ, 29);

Оставио је весла *на часак* и пустио да их вода окреће у ветру. (Павић ПСЧ, 25); Само једном када су остали *на часак* сами, она је својом плувачком загладила обрве његовом, тада још сасвим малом сину Николи, и рекла... (Павић ПСЧ, 30);

Пролеће се надовезивало опет на пролеће, руски језик на руски језик, зима на зиму и само је ово лето, у које је госпођица Ризнић тренутно била затворена, искорачивало из тог следа да би *на часак*, *само на часак* заузело своје привремено календарско место између пролећа и јесени, између грчког и немачког. (Павић ПСЧ, 158).

⁶ У РМС не наводи се слична веза са трептајем ока за именицу *ѿренуѿиак*, те би губљење транспарентности етимолошке везе између тих појмова могло бити пресудно за експресивност израза са именицом *ѿрен*.

⁷ „Поскольку *миѿи* и *миновения* не обладают какой-либо объективной мерой длительности, с их помощью легко описывается субъективное эмоциональное время, где *миѿу* или *миновению* реально может соответствовать целый фрагмент жизни... *Миновение* и *миѿи* – это минимальные частицы времени, насыщенного эмоциональными переживаниями.“ (Јаковлева 1991:156)

У последњем примеру значење кратког периода времена додатно је наглашено понављањем израза *на часак*, други пут уз партикулу *само*.

Маркираност именице *часак* потиче и од њене архаичности и прагматске функције „исказивања учтивости“ (в. исто: 102).⁸ Именица *часак* ограничена је на изразе наведеног типа, док не учествује у прилошким изразима са значењем темпоралне локализације (тип *у њом шренуџику* /*у њом часку). У изразу *у милисекунди* (у свакој ситуацији осим када се односи на прецизна лабораторијска мерења), и именица *милисекунда* има карактер „апроксимативног деминутива“.

2.1.3. Експресивност лексичког конституента прилошког израза који укључује оценску компоненту можемо пратити и у изразима са именичким лексемама *невреме* и *недоба*,⁹ као у примеру:

Тој појави кумују неки виђенији политичари, који *у ово невреме* живе на ’високој ноzi’, купују куће на Дедињу, школују децу у иностранству. (НИН 2958, 6.9.2007, 53).

Именице *невреме* и *недоба* своју стилистичку маркираност заснивају и на неподударности значења које би се сумирало на основу префикса *не-*. Ове именице, „мада префигиране негативним префиксом, немају одричног значења, па их логика не сврстава под негативне појмове, нити их лингвистика подводи под лексеме с чисто одричним значењем“ (Ковачевић 2004: 16).¹⁰

2.2. Експресивност обавезног детерминатора

У састав синтагматских прилошких израза улазе детерминатори као експоненти диференцијалне семантичке компоненте. Лексема (придевска или заменичка) у позицији неиспустивог детерминатора носилац је иманентне екс-

⁸ „На повезивање апроксимативних деминутива и учтивости утицала је потреба да се релативизација времена прошири и на сферу међуљудских односа.“; „Релативизација времена, односно квантитета не мора се исказати само деминуираним именицама које у основи означавају време, као што је поменута именица *часак*, већ је то могуће учинити и именицама које у основи означавају нешто друго. Таква је на пример деминутивна именица *чашица*. Најјављујући своју кратку посету пријатељу, говорник ће рећи саговорнику *да долази* ’(само) на чашицу (ракије)’. Употребом деминутива *чашица* у поменутој говорној ситуацији говорник жели да истакне да се неће дуго задржати, али и да неће пуно попити...“ (Јовановић 2005: 102)

⁹ Значење именице *недоба* која је у РСАНУ квалификована као „заст. и покр.“ јесте „незгодна, неприкладна, нејодесна, нејрилично време, невреме 2. време око поноћи, љуба доба ноћи, љуба ноћ“ (РСАНУ, s.v. *недоба*), док је примарно значење именице *невреме*: „нејовољне временске њриликe“, а секундарно синонимно именици *недоба* (в. РСАНУ, s.v. *невреме*).

¹⁰ И даље: „Парафразом значења наведених [*нечовек, нејодода, незгода, невреме, недоба*], и низа других лексема, лако закључујемо да оне немају одричног значења па се не могу подвести ни под негативне појмове ни под одричне лексеме. Јер *нечовек* не значи ’одсуство, непостојање човјека’ него ’лош човјек’, као што ни *невријеме* не значи ’одсуство времена’ него ’лоше, ружно вријеме“ (Ковачевић 2004: 16–17). Ову је карактеристику датих именица, у објашњењу спојеног и одвојеног писања, навео и А. Белић: „У свим овим изразима нема обичног одрицања речи уз које *не* стоји, већ има ново значење: *нељуди* значи *рђави људи*, а не ’не људи’ и сл. Зато када се какав појам само одриче, *не* се мора засебно писати: *Били су не људи, већ зверови*“ (Белић 1950: 29–30).

пресивности. Будући да ове лексеме припадају одређеном, ограниченом кругу, њихова улога у формирању експресивности прилошког израза није велика.

2.2.1. Када се уз именске лексеме *време*, *гоба* појављују присвојне заменице, можемо рећи да само присвојна заменица првог лица реализује значење временске локализације деиктичког типа. Наиме, прилошки изрази са лексичким језгром *време* и *гоба* и присвојном заменицом *наше* означавају широк временски период садашњости (са аспекта говорног лица). Стога су међусобно супститубилни изрази *у наше време/гоба*, *у ово време/гоба*, а могућа је и супституција изразом *у савремено гоба*, као и прилозима *сада* и *данас*, у значењу ширег временског периода:

Чак и у *наше време*, влада уверење да су средњовековне традиције, црква, верске и научне догме и увржене предрасуде успоравале развој Србије у 19. и 20. веку. (Европа 175, 16.8.2007, 66); На основу извесних факата може се утврдити да је кратки силазни најстаријег постања, и да се у *наше време* повлачи из употребе; дуги узлазни је најмлађи и показује знаке напредовања на рачун друга два. (Узданица IV/1, 8); Отуд се стварни квалитет лакше могао препознати и избити у прве редове у Србији деветнаестог века но у *нашем гобу* у коме је партијска припадност главна квалификација за високе положаје. (НИН 2956, 23.8.2007, 26).

Међутим, уколико је као детерминатор употребљена било која друга присвојна заменица, значење израза је двоструко релативно. Та релативност огледа се, прво, у „личној деикси“¹¹, јер је лексички садржај заменичких лексема „само потенцијалан. (...) Конкретност сваке нове ситуације доводи до тога да се језичком изразу заменица сваки пут придружује друкчији ванјезички садржај“ (Кашић 1999: 482).¹² И, друго, прилошки изрази *у моје/твоје/његово/ваше* итд. *време/гоба*, темпоралну локализацију врше у односу на периоде обележене углавном позитивно по лица на које упућују заменичке лексеме. Ово „позитивно стање“ дефинисано је само ширим контекстом, и то је разлог што смо значење датих израза окарактерисали као *двосируко релативно*.¹³

¹¹ „Заменица *мој* – као и остале присвојне заменице, а у широј перспективи и као присвојни придеви – означава однос два појма, где се први, управни појам одређује односом према другом, детерминативном. У односу на први појам заменица *мој* практично се не разликује од присвојних придева, али (...) упрошћено се може рећи да ова заменица замењује име појма од кога се изводи посесив, сводећи податак о том појму на указивање да је он говорно лице. Ово остаје стална компонента значења ове заменице у свим примерима употребе, док по односу према управном појму долази до знатне диференцијације... „ (Радовић-Тешић 1978: 105)

¹² Како, дакле, „личне заменице представљају семантички празне речи у језику“ које „у свакој актуелној комуникативној ситуацији добијају лексички садржај именица на које упућују“ (Кашић 1999: 483), можемо рећи да и значење сваких прилошких израза који садрже заменичке лексеме уопште, зависи од актуелне комуникативне ситуације (нпр. у *наше време*, у *овом шренућку*, у *овом месџу*, у *шом месџу*, у *из ових разлоја* итд.).

¹³ Подразумевана значењска компонента прилошких израза типа *у моје време* не може се открити једнолексемском (прилошком) супституцијом, али се да рашчланити трансформацијом у временску зависну реченицу (*У моје време гуџо се сџудирало* → *Кад сам ја био сџудирален/Кад сам ја био млад, гуџо се сџудирало*). Једно од значења заменице *мој* је, према М. Ра-

Навешћемо неколико примера за прилошке изразе *у моје време* и *у своје време*:

Босиљ је *у своје време* морао да пред стручном комисијом у Загребу слика и присутне увери да је он аутор својих слика, а не његов син. (НИН 2978, 24.1.2008, 50); Кратко ошишана, попут дечака, она пуши цигарете на дугој муштикали, као Жорж Сандова *у своје време*. (Путопис кроз биографију, 64); Занимљиво, и Милорадов славни рођак Владимир Ђоровић, уз чију биографију у енциклопедији стоји и сликарева, морао је *у своје време* да заврши исту Трговачку академију у Загребу. (Путопис кроз биографију, 64);

У моје вријеме је то значило нештоfino, ја бих се увијек радовао бомбонама, *у моје вријеме* то није имало никакво скривено значење. (НИН 2947, 21.6.2007, 42).

Напоменућемо још да израз *у наше време* може остварити значење „сада“ углавном уколико је управни глагол у презенту (*У наше време многи се љуљују*); управни глагол у неком од прошлих времена сигнал је релативности значења израза (*У наше време многи се љуљовало* = нпр. „кад смо ми били млади“). Сви остали прилошки изрази овог типа (*у своје/моје/твоје... време*) везани су за релативну употребу, односно за управни глагол у прошлом времену.

Експресивност ових прилошких израза темељи се на њиховом (имплицитно садржаном) значењу погодности означеног периода по лица на која се реферише присвојном заменицом.

2.2.2. Израз *у своје време* спада у претходно разматрану категорију, али је и део система прилошких израза са заменицом *свој*. Међу овим изразима издваја се и начински израз *на свој начин* („другачије од других“), док њему конкурентан израз *по своме* има „посебно рефлексивно значење“; њиме се „субјекат поистовећује са агенсом чији се уобичајени начин деловања узима као начин реализације неке друге радње, упор.: $\{(x \text{ } \bar{t}i\text{ } \bar{r}a\bar{d}i > \text{ у складу са } x\text{ } \bar{a}\bar{m} <)\} \rightarrow x \text{ } \bar{t}i\text{ } \bar{r}a\bar{d}i \text{ у складу са собом} \rightarrow \}$ x то ради по своме (може се подразумевати: по своме обичају, знању и сл.)“ (Пипер 1983: 110). У овој је групи, према истоветности детерминатора, и прилошки израз са именичком лексемом *месџо*, чије се експресивно значење заснива на метафоризацији архисеме, упор. *Сџвари су дошле на своје месџо*; у предикативној упортеби *Он је човек на (свом) месџу*.

Са заменицом *свој* остварују се и фразеологизирани изрази *видети/гледајти својим очима*, *чујти својим ушима*, чије је основно значење тврдња да је актер радње сам, лично вршио/извршио радњу: „Желео је, исприча му Ноћни портир, да побегне по било коју цену, да *својим очима* не гледа распад свих вредности у које је веровао, а уз то, није имао од чега да живи“ (Елдо-радо 130). Овај тип, шире гледано, заснива се на перифрази „насталој експанзијом глагола помоћу именице која садржи заједничке семантичке елементе с

довић-Тешић, „да се нешто односи (у ширем смислу) на лице које говори, да се нешто тиче лица које говори: *Би ли ти био с моје сџране?*; *Да му љружим сваку љојџору шџо је у мојој властџи*“ (Радовић-Тешић 1978: 106). Ово значење реализује се и у изразима типа *у моје време*, док сама именица *време* „у овом случају метонимијски означава вредности, схватања, сазнања, обичаје, моду и сл. који у једном тренутку постоје у друштву“ (Кликовац 2004: 126).

глаголом чије проширење представља и, експлицирана у синтагми, само понавља глаголско значење“ (Мршевић-Радовић 1987: 54).¹⁴

2.2.3. Међу прилошким изразима чија се експресија темељи на семантичкој компоненти оцене издвајају се два израза форме у⁺ акузатив, са значењем адекватности рока које је везано „и за неке друге акузативне конструкције у којима су именске лексеме општег временског значења детерминисане придевима: *право*, *предвиђено*, *зло*... Оваквом детерминацијом акузатив постаје уједно и средство додатног коментара“ (Арсенијевић 2003: 216). Међутим, приметну експресивност фразеологизираним изразима у *добар час*, у *зао час* обезбеђује комбинација маркиране именичке лексеме и детерминатора појачане експресивности и општег евалуативног значења *добар*, на једној страни, односно изразито неповољног *зао*, на другој. Ово се показује поређењем са изразима типа:

Није он рекао ништа лоше, само је то рекао у *поирешном иренуику*.

Придев *добар* М. Ивић сматра лексичком јединицом „фундаменталног карактера“ (Ивић 2005: 1), наводећи коментар Р. Драгићевић да „све што је похвално, то је добро, уз сваку именицу којом се означава неко или нешто што треба позитивно вредновати употребљава се придев *добар*, и то без ограничења“ (Драгићевић 2001: 199, према: Ивић 2005: 2). Придев *добар* најчешће је употребљен са значењем опште позитивне евалуације („како и треба да буде“ (Исто: 2), а „ограничења“, тј. специфичности у употреби овог придева своде се на социо-културолошке разлике („Ко може, на пример, тврдити да је појам о томе каква треба да су својства ’доброг ручка’ идентичан за Србина из Јагодине и Јапанца из Кјота?“ (Исто: 5)). У случају израза у *добар час*, ових разлика нема: у њему се остварује значење „универзалног“ добра. Тако смо, на пример, у нашем крају (Јагодина) имали прилике да слушамо здравицу-молитву која се говори пред невестином кућом када по њу дођу сватови, а у којој „сватовске старешине“ (стари сват, кум, девер, домаћин и војвода) редом моле Бога „за добар час“.¹⁵

За нас су, када су ова два израза у питању, најважнија два аспекта. Први, о којем говори М. Ивић, односи се на оно што се придевом *добар* имплицира, тј. на то да у највећем броју случајева кад детерминише именицу, „дата атрибутска одредба, н а п о ј м о в н о ј р а з и н и, не функционише, у ствари, уопште као придев, него као п р и л о г, у том смислу што не разот-

¹⁴ Овај тип реализује се и у неутралним прилошким изразима типа (*говориши*) *ишихим* *ласом* = (*говориши*) *ишихо* (в. и: Ивић 1995а)

¹⁵ О неубичајености израза у *добар* (*гобри*) *час* у овом крају (можда и недостатку епске традиције у којој је овај израз чест) сведочи и велика трансформација здравце. Наиме, неколико информатора средње генерације тврдило је да је овде реч о именици *часii* – са објашњењем да је то најлогичније: веселје почиње, те *добар часii* значи да се треба почастити како доликује. Ова је трансформација подржана и губљењем финалног *ii* на овом простору, те је фонемски састав лексеме остао исти – измењен је само акценат у дугосилазни. Додатно, именица *час(ii)* у овим говорима доследно је, као и све именице женског рода на консонант (IV врсте), мушког рода, што је омогућило употребу придева у м.р. *добар* и уз именицу чије је значење интерпретирано као ’част’.

крива ништа од свега онога што би могло бити својствено самом људском створу као таквом, већ обавештава о успешности начина на који он, затечен у именованој функцији [мајка, учитељ, пословођа и сл.], обавља све оне активности које су за ту функцију неминовно везане“ (Ивић 2005: 7). Иако се ово не може директно применити на прилошке изразе о којима је реч, можемо рећи да се и њима имплицира све оно што ће се тек догађати у периоду после *доброї/злої* часа, и да се ова импликација заснива на веровању о судбинској детерминисаности будућности (живота) адекватношћу и карактеристикама момента који има преломни, битни карактер. Ово објашњава и нашу здравицу, и изразе са антонимним придевом, на пример:

Вели њему јунак Осман-паша / Ој, Томелу, Ђесарева слуго! / С ц’јелом главом из двора си поша’ / Али с главом не враћаш се натраг / У *зао час* родила *тје мајка* (М.Капор, З.Џумхур, Зелена чоја Монтенегра, 108).

Друго, иако смо ове изразе означили као антонимне, упадљива је диспропорција у степену оцене коју садрже придеви *добар* и *зао*, што С. Ристић наводи као једну од особина српског језика: „Српски језик ... у сфери експресије... склон је не само бројнијој и чешћој употреби негативних експресива, него и њиховом појачавању и преувеличавању, док је знатно умеренији у исказивању позитивне оцене и у употреби позитивних експресива углавном снижене, ублажене тоналности“ (Ристић 2004: 73).

2.3. Факултативна експресивност прилошких израза

Када говоримо о *факултативној* експресивности прилошких израза, имамо у виду два подтипа – први заснован на присуству екстерне лексеме и други, заснован на маркираности необавезног детерминатора. У првом подтипу, експресија се темељи на семантичком односу израза у целини и екстерног елемента који припада низу лексема (првенствено партикула) придодатих прилошком изразу (као нпр. *баш у шом иренујку*, *још у шо доба* и сл.). Овај тип експресије је „спољни“, факултативни, будући да партикула структурно не припада изразу, али модификује или интензификује његово значење. Други подтип заснива своју експресивност на маркираности интерполираног додатног лексичког елемента (факултативног детерминатора) у структуру израза. И овај подтип експресије прилошких израза назваћемо, дакле, факултативним, јер се не остварује у самој структури, тј. не заснива се на маркираности обавезних лексичких форманата.

Размотримо један од модела – прилошке изразе са значењем темпоралне квантификације, чији је именички конституент именица са значењем дана и доба дана, а лексеме у функцији детерминатора – *цео/чијав/сав* и *сваки*. Као факултативни детерминатор јављају се придевске лексеме *божији*, *бојовешан*, као у примерима:

За вама плаче једно велико, задружно сеоско имање, где би ви лепо *свако божије јујиро* скакали на ноге пре сванућа, избудили стоку, отимарили је и сити се нармбали до седам сати, кад се нормалан свет буди. (Прељубници, 118);

Сад ћемо нас двојица да спавамо, а наш ће млинчић да меље, меље *чиїаву боїовейїну ноћ*. (Б. Ћопић, ГКНВ, 37).

Придеви овога творбеног гнезда често се употребљавају управо у овим изразима, увек са стилским и интензификацијским ефектом: *цео божји дан*, *цео боїовейїни дан*. У наведеним изразима експресија почива на интензификацији фреквенције, односно трајања, али и на (латентном) присуству оценске компоненте, односно ставу говорног лица о претераном степену фреквенције/трајања: *...їде би леїо свако божјије јуїро скакали на ноїе їре сванућа [+ шїїо је неїоїребно/їреїшерано]*. У другом наведеном примеру (*...наш ће млинчић да меље, меље чиїаву боїовейїну ноћ*), компонента оцене у овом смислу изостаје, а преовладава значење трајности и непрекидности радње, подржано поновљеним глаголом у предикату.

3. ЗАКЉУЧАК

Узимајући за критеријум класификације типове експресије синтагматских прилошких израза, можемо издвојити три основна типа: 1. лексички, 2. структурни, 3. тип добијен метафоризацијом архисеме. Док структурна експресивност може бити само иманентна, унутрашња, лексичка експресивност израза (која се темељи на учешћу једне стилски обележене лексеме у изразу) може бити иманентна или факултативна. Иманентна експресија ових вишелексемских јединица резултат је присуства експресивне лексеме у минималној, основној структури прилошког израза, дакле а) именичке лексеме која је експонент категоријалног значења или б) лексеме у функцији обавезног детерминатора. Факултативна експресија израза заснива се на модификацији/интензификацији значења израза у целости екстерним лексичким елементом, или на експресивности факултативног детерминатора.

ИЗВОРИ:

РСАНУ – *Речник срїскохрвайскої књижевной и народной језика*, 1–17, Српска академија наука и уметности, Београд 1959–2006.

РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика* 1–6, Матица српска (1–3 и Матица хрватска), Нови Сад 1967–1976.

Вида Огњеновић, *Прељубници*, Стубови културе, Београд 2007.

Бранко Ћопић, *Глава у кланицу ноїе на враницу*, Свјетлост – Веселин Маслеша, Сарајево, 1985.

Бранко Ћопић, *Не шїуїј бронзана сїражо*, Свјетлост – Веселин Маслеша, Сарајево, 1985.

Милорад Павић, *Предео сликан чајем*, Просвета, Београд 1996.

Матија Бећковић, *О међувремену и још їонечему*, Октоих, Подгорица 2002.

- Момо Капор, *Пуџојис кроз биографију*, Књига комерц, Београд 2006.
 Момо Капор, *Елдорадо*, Новости – Књига комерц, Београд 2005.
 Момо Капор, Зуко Џумхур, *Зелена чоја Монџенеџра*, ИК Драганић, Београд 1996.
 Антоније Исаковић, *Трен 1, Казивања Чејерку*, Просвета–Глобус, Београд – Загреб 1983
 Антоније Исаковић, *Трен 2, Казивања Чејерку*, Просвета, Београд 1983
 Антоније Исаковић, *Миран злочин (Трен 3)*, Српска књижевна задруга, Београд 1992
Узданица, часојис за језик, књижевност и педагошке науке, Педагошки факултет у Јагодини
 НИИ, Недељне информативне новине, Београд
 Време, недељне новине, Београд
 Евроја, недељне новине, Београд
 ТВ Пинк, емисија *Живој у тренду*
 www.ivoandric.org

ЛИТЕРАТУРА

- Арсенијевић 2003: Нада Арсенијевић, *Акузатив с предлојом у савременом српском језику*, Зборник МС за филологију и лингвистику XLVI/1 Матица српска, Нови Сад, 107–263
 Белић 1950: Александар Белић, *Правојис српскохрватској књижевној језика – ново дојуњено и исправљено издање*, Просвета, Београд
 Грицкат 1997: Ирена Грицкат, *Поводом заменица сав, сваки (и сродних речи)*, Наш језик XXXII/1–2, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1–6
 Драгићевић 1996: Рајна Драгићевић, *О неким јарадијмајским лексичким скујовима*, Наш језик XXXI/1–5, 96–106
 Ивић 1995: Милка Ивић, *О семантичким околностима од којих зависи обавезна дејерминација квалитативној јишја*, у књизи *Лингвистички ојледи*, Библиотека XX век, Словограф, Београд, 187–196
 Ивић 2005: Милка Ивић, *Којнијивни и јрамајички асјекти евалуације изразом добар (-а, -о)*, Јужнословенски филолог LXI, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1–10
 Јаквлева 1991: Е. С. Јаквлева, *Фрајменј наивној карјиниј времени в руском јазиковом сознаниј*, Јужнословенски филолог XLVII, Институт за српскохрватски језик САНУ, Београд, 137–160
 Јовановић 2005: Владан Јовановић, *Неки аспекти прагматичке употребе деминутивних именица*, Наш језик XXXVI/1–4, Институт за српски језик САНУ, Београд, 100–104
 Јовановић – Чутура 2007: Виолета Јовановић, Илијана Чутура, *О трену Анјонија Исаковића*, Митолошки зборник 17, тема: *Академик Анјоније Исаковић*, Центар за митолошке студије Србије, Рача – Београд, 195–209

Кашић Зорка, *Један њрилої расветїљавању деиксе*, Српски језик IV/1–2, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд, 1999, стр. 481–486

Кликовац 2004: Душка Кликовац, *Метїафоре у мишљењу и језику*, Библиотека XX век, Београд

Ковачевић 2004: Милош Ковачевић, *Оїледи осинїтаксичкој неїаџији*, Завод за удцбенике и наставна средства, Српско Сарајево

Ковачевић 2007: Милош Ковачевић, *Србисїиичке шеме*, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

Костић 2007: Светислав Костић, *Грамаїиичка регуїликаџија у сїтароиндијском и словенским језицима*, у: Радови Филозофског факултета број 9, књ. 1, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, 391–403

Мршевић-Радовић 1987: Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеолошке їлаїолско-именичке синїїаїме у савременом срїскохрваїском језику*, Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд

Николић 1995–1996: Мирослав Николић, *Недеклинабилне именице у срїском језику*, Наш језик XXX/1–5, Институт за српски језик САНУ, Београд, 15–43

Пипер 1983: Предраг Пипер, *Заменички їрилози (їрамаїиички сїїаїиус и семанїиички їїїїови)*, Нови Сад

Радовић-Тешић 1978: Милица Радовић-Тешић, *Функција и значење їприсвојне заменице мој*, Наш језик XXIII/3–4, Институт за српскохрватски језик, Београд

Ристић 2004: Стана Ристић, *Ексїресивна лексика у срїском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд

Симић – Јовановић 2007: Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Десеманїи-заџијски їроцеси у синїїакси – њихови узроци и їоследице*, у: Зборник за српски језик, књижевност и умјетност, Књижевна задруга Бањалука, 99–115

Стевановић 1991: Михаило Стевановић, *Савремени срїскохрваїски језик I, II*, Научна књига, Београд

Трнавац 2006: Радослав Трнавац, *Однос вида и субјекїивносїи у модалној уїїїреби времена у срїском језику*, у: Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика, САНУ, Одељење језика и књижевности: Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, књ. I, Београд, 353–372

Ilijana Cutura

L'EXPRESSIVITÉ LEXIQUE DES LOCUTIONS ADVERBIALES

RÉSUMÉ

Dans cette oeuvre nous avons démontré que le type lexique est l'un des types les plus productifs de l'expression des locutions adverbiales. Basé sur la présence du lexème ayant le caractère d'expressivité dans la structure ou dans le contexte syntaxique immédiat de la locution adverbiale, ce type comprend les deux sous-types. Le premier, que nous avons nommé immanent ou interne, est basé sur l'expressivité du lexème qui représente l'élément de la structure minimale de la locution adverbiale – donc du substantif ou du déterminant obligatoire. Le second sous-type, facultatif ou externe, représente le résultat de l'expressivité du lexème qui ne fait pas partie de la structure minimale de la locution, c'est-à-dire du déterminant facultatif. L'expression de la locution adverbiale peut être basé sur les relations sémantiques entre la locution en tant qu'unité et le lexème externe, ce qui représente le modèle qui implique le plus haut degré de la facultativité de l'expression des locutions adverbiales.